

Η μεταρρύθμιση της Οθωμανικής και της Ρωσικής Αυτοκρατορίας κατά τον 19ο αιώνα

Διάλεξη στη Φιλοσοφική Σχολή του ΑΠΘ, 13 Απριλίου 1976

GUNNAR HERING

ΚΥΡΙΕ ΚΟΣΜΗΤΩΡ, κύριοι συνάδελφοι, κυρίες και κύριοι,

Βαθιά συγκινημένος από τη θερμή υποδοχή στο πανεπιστήμιο αυτό, που έχει, πιστεύω, πολλούς λόγους να μη με θεωρεί ξένο, θα ήθελα πρώτα-πρώτα να ευχαριστήσω τον κύριο κοσμήτορα και τα μέλη της Φιλοσοφικής Σχολής για την τόσο τιμητική πρόσκληση να παραδώσω ένα μάθημα. Ιδιαίτερα δε ευχαριστώ τον φίλο κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου για την πρωτοβουλία της πρότασης. Επίσης ευχαριστώ τον φίλο κ. Χασιώτη που επωμίστηκε την τεχνική διεκπεραίωση του όλου προγράμματος της διαμονής μου εδώ.

Χαίρω πολύ, που μου δίδεται η ευκαιρία με τη διάλεξη αυτή να συμβάλω κι εγώ στην προσπάθεια των συναδέλφων μου ιστορικών να επισύρουν το ενδιαφέρον των φοιτητών στη νεοελληνική και βαλκανική ιστορία, που δυστυχώς τόσο αμελείται στην Ελλάδα.

Κυρίες και κύριοι, όπως τα βιβλία γράφονται για το αναγνωστικό κοινό, έτσι ένα μάθημα προσφέρεται στο ακροατήριο. Αλλά όπως κανείς δεν παρεξηγεί τον συγγραφέα, που χαρίζοντας στους αναγνώστες του ένα βιβλίο το αφιερώνει συνάμα και σε συγκεκριμένο πρόσωπο, έτσι ελπίζω να μη το εκλάβει κανείς ως ένδειξη αδιαφορίας για το τόσο πολυάριθμο ακροατήριο, που με τίμησε με την παρουσία του, αν αφιερώσω τη διάλεξη μου αυτή – κατά τρόπον κάπως ασυνήθη βέβαια – σε συγκεκριμένα πρόσωπα. Σας παρακαλώ λοιπόν, να τη θεωρήσετε και ως φόρο τιμής που χρωστώ εγώ, που χρωστάει κάθε ελεύθερος άνθρωπος στους συναδέλφους μου και τους συνεργάτες του πανεπιστημίου αυτού, που επί δικτατορίας διώκονταν και ταπεινώνονταν. Στον αιώνα μας, που τόσο τελειοποιήθηκαν τα μέσα και οι μέθοδοι καταδυναστεύσεως του ανθρώπου, υπάρχουν πάντα και οι άνθρωποι, που δίδουν – ο καθένας με το δικό του τρόπο – το παράδειγμα της ακεραιότητας και της αξιοπρέπειας και μπροστά σ' άρματα μάχης. Νοιώθω ευτυχής που τέτοιοι άνθρωποι με θεωρούν φίλο και συνάδελφό τους και με κάλεσαν εδώ.

Τα κολακευτικά λόγια, που ο κ. Χασιώτης είχε την καλοσύνη να πει για μένα, μου δίνουν το θάρρος να υπολογίσω στην επι-

είκειά σας, αν με την παρουσίαση της συγκριτικής μελέτης μου για το πρόβλημα των μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική και τη Ρωσική Αυτοκρατορία δοκιμάσω την υπομονή σας λίγη ώρα περισσότερο από όσο θα δικαιολογιόταν στην περίπτωση στενότερα περιορισμένου θέματος.

Κυρίες και κύριοι...

Η κατάρρευση των μεγάλων αυτοκρατοριών της ανατολικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης – της Οθωμανικής, της Αυστροουγγρικής και της Ρωσικής – μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είναι για δύο λόγους ένα από τα διαφιλονικούμενα προβλήματα της ιστορικής έρευνας: πρώτον διότι πολλά αρχεία είναι εδώ και λίγα χρόνια προσιτά, τα σοβιετικά στην καλύτερη περίπτωση μονάχα σε περιορισμένη κλίμακα, γι' αυτό και νέες εκπλήξεις – και πολλές φορές εκπληκτικά μονόπλευρες αποκάλυψεις – θέτουν σε αμφισβήτηση τα δήθεν ασφαλή πορίσματα παλιότερων ερευνών, και δεύτερον, γιατί ιδεολόγοι διαφόρων αποχρώσεων αναζητώντας επιστημονικά στοιχεία για να στηρίξουν τις εκ των προτέρων παρασκευασμένες απόψεις τους, συντελούν στην αμφίβολης αξίας δημοτικότητα ή στην δυσφήμιση επιστημονικών γνώσεων και θέσεων.

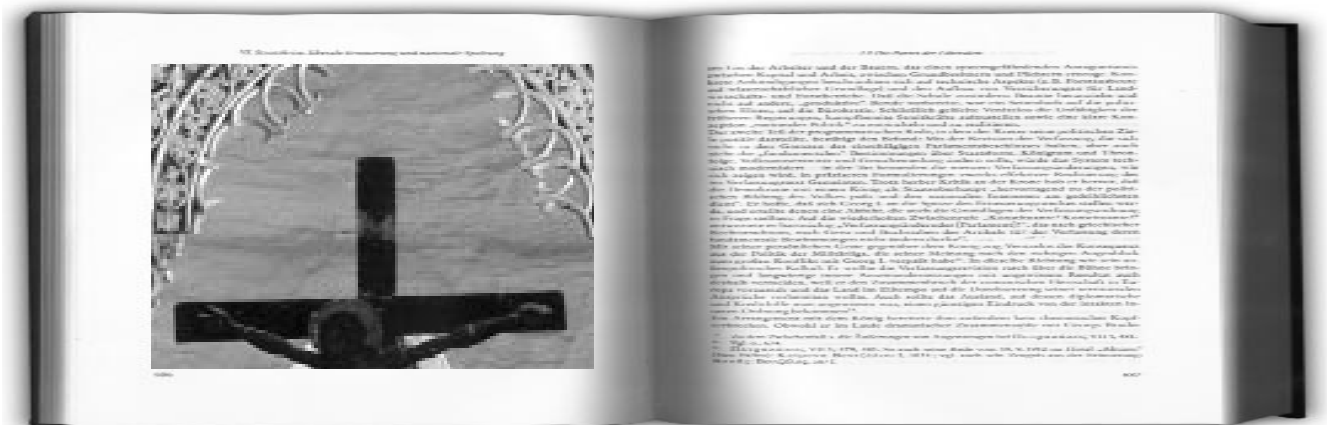
Δεν είναι απορίας άξιο ότι οι έρευνες ξεπερνούν την εξιστόρηση της καταρρεύσεως της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της παλιάς Ρωσίας και της αψβουργικής μοναρχίας: Από τη μια μεριά στρέφεται το ενδιαφέρον στα νέα κράτη, που δημιουργήθηκαν πάνω στα ερείπια των παλιών, από την άλλη μεριά αναζητούνται στο απώτερο παρελθόν οι αιτίες της αποσυνθέσεως των παλιών κρατών. Στο κέντρο των συζητήσεων γύρω από το δεύτερο αυτό πρόβλημα βρίσκονται οι πολυάριθμες προσπάθειες μεταρρυθμίσεως της Οθωμανικής και της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, διότι από την ανάλυση των μεταρρυθμίσεων αυτών, και προπάντων τη διαλεύκανση των λόγων της αποτυχίας τους, περιμένει κανείς νέα συμπεράσματα για την κατάρρευση των δύο αυτών κρατών.

Παρά τις διαφορές τους στον προβληματισμό, τη μεθοδολογία και τα πορίσματα φαίνεται πως συμφωνούν οι περισσότεροι ερευνητές σε δύο σημεία: Η αποτυχία όλων των προσπαθειών να μεταρρυθμιστεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία εξηγείται με την έλλειψη ικανών στελεχών, αρχών και υπηρεσιών, που θα

μπορούσαν να πραγματοποιήσουν τους καλούς σκοπούς, κι έτσι το καθεστώς έχασε τον αγώνα με τα χωριστικά και εθνικά κινήματα των λαών της νοτιοανατολικής Ευρώπης και των Αράβων. Άραγε τα μεταρρυθμιστικά προγράμματα θα είχαν τελεσφορήσει, εάν εφαρμόζονταν με αποφασιστικότητα και με κατάλληλο προσωπικό – το ερώτημα αυτό δεν λαβαίνεται συνήθως υπόψη. Δεύτερον συμφωνούν οι περισσότεροι, ότι στην Ρωσία επήλθε η Οκτωβριανή Επανάσταση των μπολσεβίκων μοιραία και αναπόφευκτα, μολοντί καρποφόρησαν εδώ πολλές μεταρρυθμίσεις – η μεγαλύτερη της τελευταίας φάσεως ήταν ως γνωστόν η επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1917, που κατέληξε στη δημιουργία του δημοκρατικού καθεστώτος και την παραίτηση του τσάρου.

καθεστώς, αλλά συντόμευσε απλώς το δρόμο προς την Οκτωβριανή Επανάσταση.

Στο μάθημα αυτό θα προσπαθήσω να ελέγξω, εάν οι σκιαγραφημένες αυτές απόψεις επαληθεύονται. Η συγκριτική ανάλυση όλων των μεταρρυθμίσεων, που προγραμματίστηκαν και επιβλήθηκαν στα δύο αυτά κράτη, και η παρουσίαση έστω και του βασικού μόνον υλικού, θα ξεφευγε βέβαια από τα πλαίσια ενός μαθήματος και θα μας απασχολούσε τουλάχιστον ένα πανεπιστημιακό έτος. Γι' αυτό θα περιοριστώ σε ορισμένα βασικά για την κρίση της όλης αυτής πολιτικής προβλήματα. Για να σας διευκολύνω να παρακολουθήσετε την ανάπτυξη των επιχειρημάτων μου, θα ήθελα εξαρχής να δηλώσω, ότι θα καταλήξω ακριβώς στο αντίθετο της επικρατεστέρας εκδοχής συ-

Ενώ λοιπόν αφήνουν οι περισσότεροι ερευνητές να εννοηθεί ότι στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι δυνατότητες επιτυχίας έμειναν ανεκμετάλλευτες, επικράτησε ως προς τη Ρωσία η άποψη, ότι η θεμελιακή αλλαγή, που άρχισε με την κατάργηση της δουλείας των γεωργών το 1861 και οδήγησε μετά την επανάσταση του 1905 στην εγκαθίδρυση συνταγματικής μοναρχίας και κοινοβουλίου, (ότι λοιπόν η αλλαγή αυτή) αύξησε αντί να μειώσει τις πολιτικές και κοινωνικές αντιξοότητες, γιατί από την μία μεριά ο αγροτικός πληθυσμός, που αυξανόταν αλματωδώς, δεν βρήκε αρκετές δυνατότητες απασχολήσεως στη βιομηχανία παρά την ταχεία εξέλιξή της, και από την άλλη μεριά οι πραγματοποιημένες μεταρρυθμίσεις συνέβαλαν στο να διαμορφώνονται νέοι πυρήνες του επαναστατικού κινήματος.

Έτσι π.χ., ο Hosking, που δημοσίευσε την τελευταία εκτενή μελέτη για το θέμα μας, συνοψίζει όλα αυτά τα επιχειρήματα στον ισχυρισμό, πως excellent reasons – εξαιρετικοί λόγοι – δικαιώνουν εκ των υστέρων το φόβο των αντιδραστικών, ότι η μεταρρύθμιση θα ωφελήσει μονάχα τους επαναστάτες. Οι περισσότερες συνθετικές μελέτες για τη ρωσική ιστορία του 20ού αιώνα βασίζονται στη ρητή ή μη υπόθεση, ότι και η δημοκρατική επανάσταση του Φεβρουαρίου του 1917 δεν μπορούσε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για ένα βιώσιμο

μέγεθος. Στην ακόλουθη ανάπτυξη του θέματος προϋποθέτω, ότι η οθωμανική και η ρωσική ιστορία του 19ου και 20ού αιώνα σας είναι σε γενικές γραμμές γνωστή, ώστε να μη χρειαστεί να δοκιμάσω την υπομονή σας επαναλαμβάνοντας στοιχεία, που θα βρίσκατε σ' ένα εγχειρίδιο. Ωστόσο, είναι ίσως σκόπιμο να χαράξω τα γενικά πλαίσια του προβλήματός μας συνοψίζοντας τα εν μέρει διάσπαρτα ζητήματα.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Ευρώπη δεν άρχισε να κλονίζεται μόλις την εποχή που απέναντι στην κεντρική και δυτική Ευρώπη καθυστερούσε φανερά στην εξέλιξη των επιστημών και της τεχνικής, του εμπορίου και της βιομηχανίας, δηλαδή στο 18ο και 19ο αιώνα. Ήδη στο 16ο αιώνα γεγονός με πολλές συνέπειες μεγάλης διάρκειας ενέτειναν τη γενική οικονομική κάμψη: πολυδάπανοι πόλεμοι με την Περσία από το 1578 μέχρι το 1639 και με την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία από το 1593 μέχρι το 1606 εξάντλησαν τα οικονομικά του κράτους: μεγάλες ποσότητες πολύτιμων μετάλλων από την Ισπανία, που άρχισαν από το 1587 να διοχετεύονται στις τουρκικές αγορές, κλόνησαν την αξία του χρήματος, ώστε η Πύλη δεν μπορούσε πια να αγκυλώσει στις συνήθεις μεθόδους θεραπείας, δηλαδή να αυξάνει τους φόρους, να επιβάλλει νέα τέλη και να διαφθείρει το νόμισμα. Ολοένα και πιο συχνά έπρεπε να πετύχει πρόσθετα έσοδα διά της πωλήσεως θέσεων και αξιωμάτων και προπάντων

να εισπράττει διά της εκμισθώσεως των φόρων μελλοντικά έσοδα – σε περίπτωση ανάγκης περισσότερες φορές παραμερίζοντας τους ενοικιαστές. Μ' αυτόν τον τρόπο όχι μόνον εκτίθονταν οι φορολογούμενοι χριστιανοί και μωαμεθανοί στην καταπίεση εκ μέρους των διαφόρων κερδοσκοπών θεσισθίων, αλλά ταυτόχρονα παραβιάζονταν η μέχρι τότε αυστηρά τηρουμένη αρχή της ανόδου ανάλογα με την ικανότητα και την επίδοση, καθώς και η αρχή, ότι κάθε αξιωματούχος οφείλει να εκτελεί μία υπηρεσία. Όταν η επέκταση της οθωμανικής κυριαρχίας στην Ευρώπη έφτασε στο 16ο αιώνα στα όριά της, τότε η μεγάλη μάζα των σπαχήδων, που είχαν πάρει μέτρα, πολλές φορές φτωχικά τιμάρια, δεν εύρισκαν πια ευκαιρία να βελτιώσουν την κατάστασή τους με λεία ή να αποκτήσουν προσοδοφόρα κατακτημένα εδάφη. Μετά την εξέλιξη των μικρών πυροβόλων όπλων ο ρόλος τους στον οθωμανικό στρατό άρχισε να γίνεται προβληματικός και όταν ο σουλτάνος αναγκάστηκε συνομολογώντας την ειρήνη στο Karlowitz το 1699 και στο Passarowitz το 1718 να εκχωρήσει στον αυτοκράτορα μεγάλες περιφέρειες, πολλοί σπαχήδες έπρεπε να μοιράσουν τα κτήματά τους με τους πρόσφυγες συντρόφους των από τα χαμένα εδάφη, ώστε οι γεωργοί να καταπιεζονται ολοένα και περισσότερο τρέφοντας περισσότερους κυρίους, ενώ η Πύλη κάτω από την πίεση των αξιωματούχων της Αυλής, που είχαν αναδειχτεί με την αγοραπωλησία θέσεων και την εύνοια και αναγνωρίζοντας ότι το ιππικό των σπαχήδων ήταν ένα όπλο απαρχαιωμένης πολεμικής τέχνης, άρχισε να παρακρατεί πολλά τιμάρια, να τα συγχωνεύει σε μεγάλα κτήματα, τα λεγόμενα hass και να τα εκδίδει σε πλούσιους αγοραστές ή σ' ευνοούμενους, χωρίς η παροχή αυτή να συνεπάγεται υπηρεσιακά καθήκοντα. Έτσι λοιπόν, καθώς και με την βακουφοποίηση, αυξανόταν η ακίνητη περιουσία στα χέρια ολίγων σε βάρος του στρατού, του κρατικού ταμείου και σε βάρος των γεωργών, που καταντούσαν εργάτες χωρίς τα παλιά δικαιώματα, όταν οι αγορές που ανέκυπταν σε ευνοϊκή για συναλλαγές απόσταση προέτρεπαν τους κυρίους των στην αύξηση της παραγωγής. Στο 16ο αιώνα άρχισε και μία φάση αυξήσεως του πληθυσμού, που δεν μπορούσε πια να αντισταθμιστεί με νέες κατακτήσεις. Έτσι δημιουργήθηκαν κοινωνικές αντιθέσεις, που προξενούσαν εξεγέρσεις και την συσσωμάτωση φτωχευμένων γεωργών, πειναλέων ανέργων, άδικα διωκόμενων, των εγκληματιών και των διαμαρτυρομένων στα στίφη των κλεφτών ή Hayduk. Χαρακτηριστικά γράφουν ο Αναστάσιος ο Γόρδιος και ο Ιωάννης ο μοναχός στις 16.4.1706: «Οι πλείστοι των εν τούτοις υπαρχόντων, οι μεν μάχαιρας ή πυρός έργου εγένοντο, οι δε φυγή την σωτηρίαν, όποι αν έκαστος οίος τε ήν απελθείν, ωνήσαντο, και νυν ουκ ανθρωπών οικιατήρια αλλά χωρία μόνον ψιλά μεμενήκασι τα χωρία».

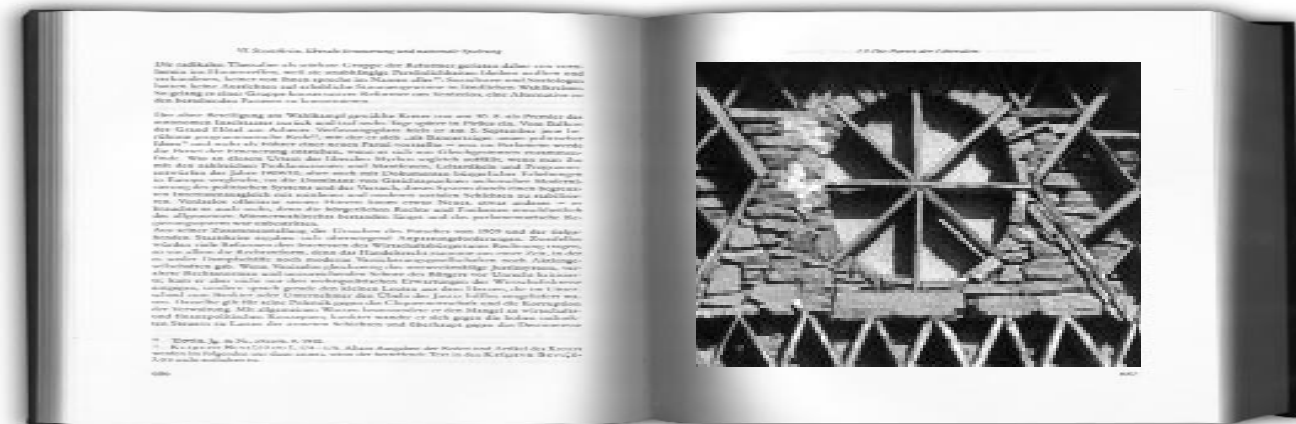
Εκτός από το σώμα των σπαχήδων παρήξιμασε και το δεύτερο στήριγμα της οθωμανικής δυνάμεως: το σώμα των γενιτσάρων, όταν άρχισαν να στρατολογούνται και μωαμεθανοί και όταν η Πύλη ανεχόνταν οι στρατιώτες, που στασιάζαν διαρκώς, γιατί

το κράτος αγρούσε να τους καταβάλει το μισθό, να αποκτήσουν χωράφια, να επιδίδονται σε βιοτεχνικά επαγγέλματα και ν' ανοίγουν καταστήματα, για να βελτιώσουν τις αποδοχές τους, και τέλος να παντρεύονται. Επειδή οι γενιτσαροί δικαιούνταν μισθό και δεν πλήρωναν φόρους, επιθυμούσαν να προσληφθούν και οι γιοι και άλλοι συγγενείς τους στο σώμα και χωρίς να είναι ικανοί και πρόθυμοι για υπηρεσία. Αυτό έγινε κανόνας, όταν η εξασθετισμένη κεντρική εξουσία δεν μπορούσε πια μετά το 1705 να διεξαγάγει το παιδομάζωμα. Με τις ταυτότητες πεθαμένων γενιτσάρων γινόταν εμπόριο στη μαύρη αγορά και οι αγοραστές τους απαλλάσσονταν από τη φορολογία κι εισέπρατταν έστω και καθυστερημένους μισθούς. [Ενώ μ' αυτό τον τρόπο εξογκώθηκε το σώμα των γενιτσάρων φαινομενικά από 43.402 στρατιώτες το 1776 σε 109.791 το 1808, δηλαδή κατά 153% σε 30 περίπου χρόνια, συνέβαινε από μία μονάδα με 12.000 στρατιώτες το 1790 να υπηρετούν πραγματικά μόλις 2.000 άνδρες].

Όπως σε άλλες παλιότερες ευρωπαϊκές κυριαρχίες πριν από τη δημιουργία του συγκεντρωτικού υπαλληλικού κράτους, έτσι και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία σε μεγάλες περιφέρειες είχαν χορηγηθεί προνόμια μιας πλούσιας σε τύπους αυτοδιοικήσεως και ορισμένα μονάχα διαμερίσματα της Χερσονήσου του Αίμου υπάγονταν στην άμεση στρατιωτική διοίκηση, που ήταν δεμένη με τον παρακαμάζοντα τιμαριωτισμό. Παραδόξως εξελίσσονταν στρουκτούρες αυτοδιοικήσεως και σε πολλές στρατιωτικά διοικούμενες επαρχίες, διότι διά της εκμισθώσεως των φόρων, ή διά της ντε φάκτο μετατροπής σε ιδιωτική περιουσία δημοσίων ακινήτων με την βακουφοποίησή τους και συνεπεία αυτού διά της συγκεντρώσεως μεγάλων περιουσιών δημιουργήθηκαν ανεπίσημοι άρχοντες, οι λεγόμενοι ayan, που χάρη στην υλική ανεξαρτησία τους εγκαθίδρυσαν μαζί με τους sancakbey και beylerbey ένα είδος διπλής κυριαρχίας και πολλές φορές υποκαθιστούσαν τους στρατιωτικούς – μία εξέλιξη, που μπορούμε σήμερα να παρακολουθήσουμε καλά χάρη στις πρόσφατες έρευνες Βουλγάρων οθωμανολόγων ιστορικών. Οι χωριάτες υποστήριζαν τους ayan όχι μόνον λόγω της πληθούς εξαρτήσεώς των απ' αυτούς, αλλά επειδή ο ayan σε αντίθεση προς τον στρατιωτικό διοικητή ήταν ντόπιος και τα μόνιμα συμφέροντά του στην περιοχή τον έκαναν να φείδεται συνήθως τους γεωργούς περισσότερο παρά ο περαστικός αξιωματούχος της Πύλης, που ήθελε να πλουτίσει σύντομα. Εκτός απ' αυτό ο ayan, ως πραγματικός δυνάστης της περιοχής, κατάφερε να προστατεύει τα χωριά του πιο αποτελεσματικά από τον διοικητή και τους κλέφτες. Η κατά μεγάλο μέρος στερημένη ίδιων μέσων επιβολής κεντρική εξουσία, που επί πλέον μετά την αλλαγή του κανονισμού διαδοχής στο Θρόνο στις αρχές του 17ου αιώνα έχανε σε κύρος λόγω της ανικανότητας πολλών σουλτάνων, δεν μπορούσε παρά να κάνει παραχωρήσεις στους ayan και μάλιστα υποχρεώθηκε να συνομολογήσει μαζί τους ένα τυπικό συμβόλαιο το 1808, το περίφημο sened-i ittifak, διότι η Πύλη είχε ανάγκη τα χρήματά τους και

προπάντων τις ιδιωτικές στρατιωτικές μονάδες τους. Έτσι λοιπόν, η Οθωμανική Αυτοκρατορία εισήλθε στο 19ο αιώνα μ' ένα κατά μεγάλο μέρος αποδιοργανωμένο στρατό, με μια ανίσχυρη διοίκηση, που την υποκαθιστούσαν στασιάζοντες πασάδες και ισχυροί ayan, και μέσα σε μια διαρκή οικονομική κρίση που επέφερε την χρεωκοπία στο εξωτερικό. Οξυδερκείς αξιωματούχοι είχαν ζητήσει ήδη από πολύν καιρό μεταρρυθμίσεις, συνήθως υπό μορφήν αποκαταστάσεως της παλιάς τάξεως. Μετά την οδυνηρή έκκληση της πρώτης στρατιωτικής ήττας ήθελε πρώτος ο μεγάλος βεζύρης Ibrahim επί Ahmed III (1703-30) να εξιχνιάσει το μυστικό της προόδου των χριστιανικών κρατών μελετώντας συστηματικά τη διοίκηση, στρατιωτική οργάνωση και επιστήμη της Ευρώπης.

μεταρρυθμίσει το όλο σύστημα της δικαιοσύνης κατά το παράδειγμα των δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Επιδίωξε με τον Agazi Kanunnamesi του 1858 τη βελτίωση της καταστάσεως των αγροτών, προπάντων των κολλήγων, και τέλος αποσκοπούσε στην αναδιοργάνωση της φορολογίας, των κρατικών υπηρεσιών και της αυτοδιοικήσεως, που θα βασιζόταν σε γνωμοδοτικά συμβούλια σε διάφορα επίπεδα. Παρά όμως τις επίμονες προσπάθειες ικανών μεγάλων βεζύρηδων όπως του Resid Paşa πολλοί νόμοι και πολλά μέτρα – ίσως τα περισσότερα – δεν μπορούσαν να γίνουν πραγματικότητα, επειδή έλειπαν κατάλληλοι και νομοταγείς υπάλληλοι, επειδή οι επικρατούτες της παλιάς τάξεως των πραγμάτων έφεραν λυσσαλέα αντίσταση και επειδή οι μεταρρυθμιστές οι

Οι γνωστές προσπάθειες του Σελίμ III ν' αναδιοργανώσει το στρατό και τις κρατικές υπηρεσίες ναυάγησαν λόγω της αντιδράσεως όλων, που φοβούνταν για τις θέσεις και την εξουσία τους: στην αντίδραση της ulema, των ayan, και των γενιτσάρων, που η αιματηρά διάλυσή τους επί Mahmud II το 1826 άνοιξε το δρόμο που οδηγούσε στην αποκατάσταση της νόμιμης εξουσίας σε πολλά πασαλίκια της Ανατολής, ενώ στην Ευρώπη ήταν για πάντα χαμένες πια οι περιοχές, που απάρτιζαν το νέο Βασίλειο της Ελλάδος· παρόμοια ήταν τελικά η κατάσταση στο πασαλίκι του Βελιγραδίου, στον πυρήνα δηλαδή του μετέπειτα σερβικού κράτους, μολονότι διατηρόνταν ακόμη η επικυριαρχία του σουλτάνου και οι τουρκικές φρουρές σε μερικούς τόπους!

Με τον hatt-i sirif του Gülhane άρχισε το 1839 η φάση των μεγάλων μεταρρυθμίσεων, η επονομαζόμενη tanzimat, που το αποκορύφωμά της μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο ήταν το γνωστό στη δυτική ιστοριογραφία ως hatt-i humajun διάταγμα των μεταρρυθμίσεων, το islahat fermani και η εγκαθίδρυση της βραχύβιας συνταγματικής μοναρχίας το 1877/78. Όπως είναι γνωστό, με τους βασικούς νόμους για την προστασία της ζωής, της περιουσίας και της τιμής όλων των υπηκόων, η Πύλη εισήγαγε στην κρατική οργάνωση την αρχή της νομικής ισότητας μωαμεθανών, χριστιανών και Εβραίων· περαιτέρω προσπάθησε να

ίδιοι δεν αποτελούσαν μία ομογενή ομάδα πολιτικών. Εκτός από ανταγωνισμούς, αντιζηλίες και μηχανορραφίες ανάμεσά τους, όπως τα γνωρίζουμε από την εποχή του Σελίμ III, πρέπει εδώ ν' αναφέρουμε τις βαθιά ριζωμένες διχονομίες μεταξύ των «δυτικοφίλων», αν μου επιτρέψετε να μεταφέρω έναν όρο από την ρωσική ιστορία, και εκείνων, που ήθελαν να στηρίξουν την αναγέννηση στις παλιές οθωμανικές παραδόσεις ή στο ισλαμικό δίκαιο. Τέλος, δεν πρέπει να παραβλέψει κανείς, ότι οι ευρωπαϊκές δυνάμεις, που παρουσιάζονταν ως υποστηρικτές των μεταρρυθμίσεων, επιβάρυναν την πρακτική εφαρμογή τους με αντιφατικές αξιώσεις. Μερικές επιτυχίες της μεταρρυθμιστικής πολιτικής όπως π.χ. του Ahmed Sefik Midhat Paşa στο vilayet του Δουνάβειως έκαναν τους ιστορικούς να υποθέσουν, μονάχα η εξίσου συνεπής αλλαγή σε όλους τους τομείς της κρατικής αρμοδιότητας θα παρέτεινε τη ζωή της Αυτοκρατορίας, που κινδύνευε από τα εθνικά και χωριστικά κινήματα. Εάν η υπόθεση αυτή αληθεύει, τότε οι πραγματοποιημένες μερικές μεταρρυθμίσεις θα έπρεπε να είχαν την προσδοκώμενη ψηλαφητή επιτυχία ή τουλάχιστον να πλησίαζαν. Για να ελέγξω την υπόθεση αυτή θα δείξω, ποιες συνέπειες είχε μία μεταρρύθμιση, που οι σύγχρονοι θεωρούσαν ως υποδειγματική: η μεταρρύθμιση της εκκλησίας στο ανώτατο επίπεδο της.

Η θεωρία και η πράξη της παλιάς οθωμανικής κυριαρχίας βασιζόταν όπως ξέρετε, στο χωρισμό του πληθυσμού σε μιλλέτ βάσει του θρησκευάτος, με την προϋπόθεση όμως οι υποτελείς να έχουν μία αγία γραφή, να μην είναι δηλαδή ειδωλολάτρες. Στα μη ισλαμικά μιλλέτ χορηγούνταν διάφορα προνόμια αυτοδιοικήσεως. Επόμενο της διατρέσεως του πληθυσμού σε μιλλέτ ήταν λοιπόν, ότι οι εκκλησίες είχαν αρμοδιότητες πέραν της θρησκευτικής αποστολής τους. Επειδή οι μεταρρυθμιστές ήθελαν να δημιουργήσουν ένα κράτος με κοσμηκευμένη διοίκηση, ένα κράτος που ο πληθυσμός του δεν θα διαρόταν πια κατά θρησκευάματα, απαίτησαν στην πρώτη φάση το λαϊκό στοιχείο να συμμετέχει στη διοίκηση των εκκλησιών, ώστε βαθμιαία να εξελίσσονται από μέσα από τις παλιές αρχές νέα,

κλήρου, που θα διόριζε και δύο διαρκή συμβούλια: ένα για τις εκκλησιαστικές κι ένα για τις αστικές υποθέσεις. Όπως στη Γενική Συνέλευση, έτσι και στις τοπικές συνελεύσεις, που θα εξέλεγαν τους επισκόπους, δέσποζε τώρα το λαϊκό στοιχείο. Μόλις το καταστατικό αυτό είχε τεθεί σε ισχύ, η Πύλη αναγκάστηκε να το αναστείλει για 3 χρόνια, διότι διχογνωμίες, που φανερώθηκαν στις συζητήσεις για τη διεύθυνση των σχολείων, πολύ γρήγορα οδήγησαν σε αγεφύρωτες αντιθέσεις μεταξύ των Αρμενίων. Για να εξηγήσουμε αυτή την τροπή των πραγμάτων, πρέπει να ριζούμε μια ματιά στο εκλογικό σύστημα. Όλοι οι εκπρόσωποι του κλήρου στην Γενική Συνέλευση και τα δύο τρίτα των λαϊκών έπρεπε να είναι κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως, μολονότι ζούσαν στην πρωτεύουσα μονάχα

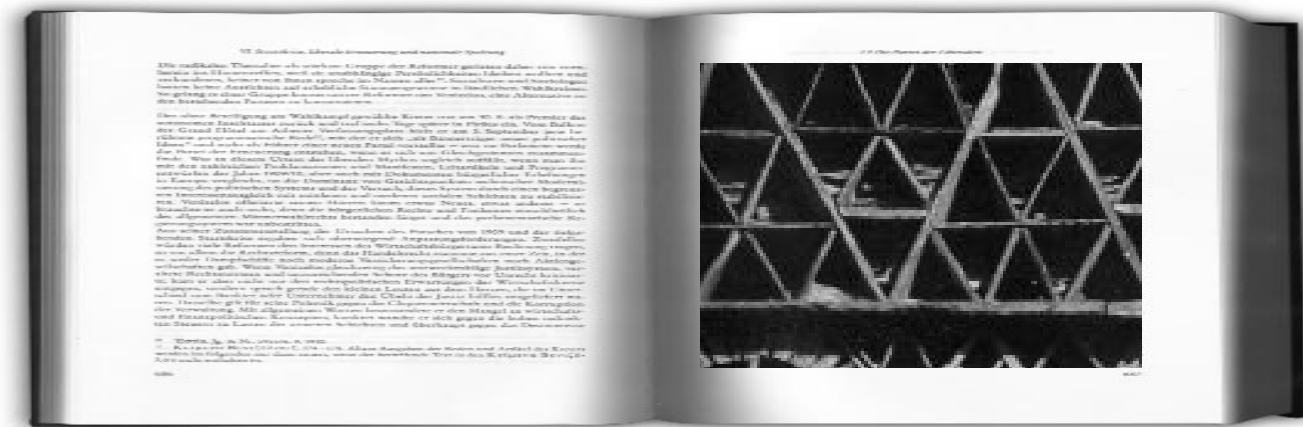

κοσμηκευμένα όργανα αυτοδιοικήσεως. Κατόπιν αυτού οι γρηγοριανόι Αρμένιοι επεξέτειναν το 1858 τη συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου στη διοίκηση της εκκλησίας. Πόση σημασία έδωσε η Πύλη στην αναδιοργάνωση των εκκλησιών, προκύπτει σαφώς από τις τουρκικές πηγές. Ο Ismail Kemal λ.χ. αφηγείται στα απομνημονεύματά του, ότι οι μεταρρυθμιστές πολιτικοί θεωρούσαν το νέο καταστατικό της αρμενικής εκκλησίας ως υπόδειγμα για τα μεταγενέστερα σχέδια του συντάγματος της Τουρκίας. Κι αν ακόμα κρίναμε ως λίγο υπερβολικό, που εξαιρεί την αρμενική εκκλησία απέναντι στις άλλες, τη μαρτυρία του ως προς τον πρωτοποριακό ρόλο της εκκλησιαστικής μεταρρυθμίσεως άσχετα από την εθνικότητα επιβεβαιώνει ρητά και ο Namik Kemal που το 1876 ήταν μέλος της επιτροπής για την κατάρτιση του συντάγματος της Αυτοκρατορίας. Κι ένας από τους πατέρες του αρμενικού συντάγματος, ο Krikon Odian Efendi, ήταν ένας από τους πιο στενούς συμβούλους του Midhat Paşa κι ένθερμος υποστηρικτής του οθωμανικού συντάγματος. Τι θέσπισε λοιπόν το καταστατικό αυτό; Η κυριότερη διάταξη του όριζε, ότι τον πατριάρχη ως υπεύθυνο απέναντι στην Πύλη εθνάρχη των γεωργιανών Αρμενίων θα εξέλεγε στο εξής μία Γενική Συνέλευση από 120 λαϊκούς και 20 εκπροσώπους του

180.000 από περίπου 3 εκατομμύρια γρηγοριανούς Αρμένιους. Στην Κωνσταντινούπολη λοιπόν είχε συγκεντρωθεί η νέα μέση τάξη εμπόρων, βιοτεχνών και δασκάλων, που χάρη και στις σχετικές ευκολίες μορφώσεως και επικοινωνίας με τις δυτικές χώρες είχαν ποτιστεί με τις ιδέες του δυτικοευρωπαϊκού διαφωτισμού, με τις σύγχρονες εθνικές ιδέες με την ιδέα του κράτους δικαίου, που ανταποκρίνονταν άλλωστε στα ομαδικά συμφέροντά τους καλύτερα παρά οι συνθήκες κατά την αποδιοργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτοί μεταλάμβαναν στην Τουρκία και το πνεύμα της αρμενικής αναγεννήσεως, όπως το είχαν καλλιεργήσει οι μεχιταριστές της Βενετίας από το 18ο αιώνα και πέρα. Μετά την Ελληνική Επανάσταση, όταν το κλίμα της καχυποψίας περιόριζε τη δραστηριότητα των Ελλήνων επιχειρηματιών στην Τουρκία ωφελήθηκε η τάξη αυτή των Αρμενίων στην ανάπτυξη της κι αυτή υπαγόρευσε το νέο καταστατικό, για το οποίο μιλούμε. Οι Αρμένιοι μεγάλεμποροι, τραπεζίτες και αξιωματούχοι της Πύλης, που λόγω των στενών δεσμών τους με το κράτος εμφορούνταν από συντηρητικές ιδέες, δεν κατόρθωσαν στις πόλεις να εμποδίσουν τους εκπροσώπους της νέας μέσης τάξεως να καταλάβουν τις περισσότερες έδρες στις συνελεύσεις, διότι οι Αρμένιοι κάτοικοι των πόλεων – επομένως και της πρωτεύουσας – εξέλεγαν τους αντιπροσώπους των άμεσα, ώστε το αριθμητικά

αδύναμο συντηρητικό στοιχείο να ηττηθεί. Αντθετα, στις επαρχίες προέρχονταν οι συνελεύσεις από έμμεσες εκλογές, οπότε τα συντηρητικά στελέχη της παλιάς ιθύνουσας τάξεως μπορούσαν πιο εύκολα να υπερφαλαγγίσουν τους ριζοσπάστες, που στα χωριά έτσι κι αλλιώς δεν ήταν πολλοί. Η κατάσταση στα χωριά άλλαξε, όταν η ολοένα και πιο έντονη καταδίωξη των Αρμενίων από τους Τούρκους και ακόμα περισσότερο από τους Κούρδους και η μετοίκηση φυγάδων από τις περιοχές στον υπερκαυκάσιο χώρο, που κατέκτησε η Ρωσία, στις αρμενικές επαρχίες προσπάντων στο Zeitun, Van è Erzurum ενίσχυσαν το εθνικό κίνημα. Προτού συναγάγω συμπεράσματα από τα όσα σας εξέθεσα, ασχοληθώ για λίγο με το *Οικουμενικό Πατριαρχείο*.

χίες να διαχειρίζονται οι ίδιες τα έσοδα των εκκλησιαστικών ταμείων. Τέλος, ζητούσαν να συμμετέχουν στην εκλογή των πατριαρχών. Στην πρώτη αυτή φάση τα παράπονα του βουλγαρικού πληθυσμού δεν είχαν καθόλου «ανθελληνικό» χαρακτήρα, όπως ισχυρίστηκαν αργότερα διάφοροι προχειρολόγοι ιστορικοί, παρά χαρακτήρα διαμαρτυρίας εναντίον της επαχθούς φορολογίας, της αδυναμίας πολλών ιεραρχών να μιλούν με το ποίμνιό τους στη γλώσσα του και γενικά εναντίον των απόρων στη διοίκηση της εκκλησίας. Χωρίς αμφιβολία απλοποίησαν οι Βούλγαροι διαφοριστές τα προβλήματα παραγνωρίζοντας τις γενικές αιτίες των αξιοθρήνητων φαινομένων: Πίστευαν με κάποια αφέλεια, ότι δικοί τους επίσκοποι και μητροπολίτες θα

Ύστερ' από πείσμονα αντίσταση ενέδωσε η εκκλησία το 1862 στην πίεση της Πύλης και αναδιοργάνωσε το πατριαρχείο με το Réglement organique. Το Μικτό Συμβούλιο, που διαχειριζόταν τα οικονομικά της εκκλησίας και τα σχολεία της και ήταν και ανώτατο δικαστήριο στη χριστιανική δικαστική ιεραρχία, αποτελούσαν 4 κληρικοί και 8 λαϊκοί. Την ίδια σύνθεση είχαν τα συμβούλια των επαρχιών. Τους 3 υποψηφίους για την εκλογή του πατριάρχη πρότεινε μια επιτροπή από 12 συνοδικούς και μερικούς άλλους κληρικούς της πρωτεύουσας, 28 αντιπροσώπους των μητροπόλεων, 3 λαϊκούς αξιωματούχους του πατριαρχείου, 5 εμπόρους, 10 αντιπροσώπους των επαγγελματιών συσσωματώσεων, 4 των ελεύθερων επαγγελματιών, έναν τραπεζίτη, 8 αξιωματούχους του κράτους καθώς και από τους 4 κληρικούς και 8 λαϊκούς του Μικτού Συμβουλίου. Μ' άλλα λόγια το λαϊκό στοιχείο κυριαρχούσε κι εδώ. Από την δεύτερη δεκαετηρίδα του 19ου αιώνα και πέρα άρχισαν οι Βούλγαροι στις περιοχές, που υπάγονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, να εναντιώνονται ολοένα και περισσότερο στην καταβολή του εκκλησιαστικού φόρου και των διαφόρων τελών. Έπειτα εκδήλωναν την επιθυμία το πατριαρχείο να διορίζει Βουλγάρους ως μητροπολίτες και επισκόπους αντί για Έλληνες, που δεν ήξεραν βουλγαρικά, να επιτρέψει την λειτουργία στην μεσαιωνική σλαβονική και ν' αφήσει τις επαρχίες

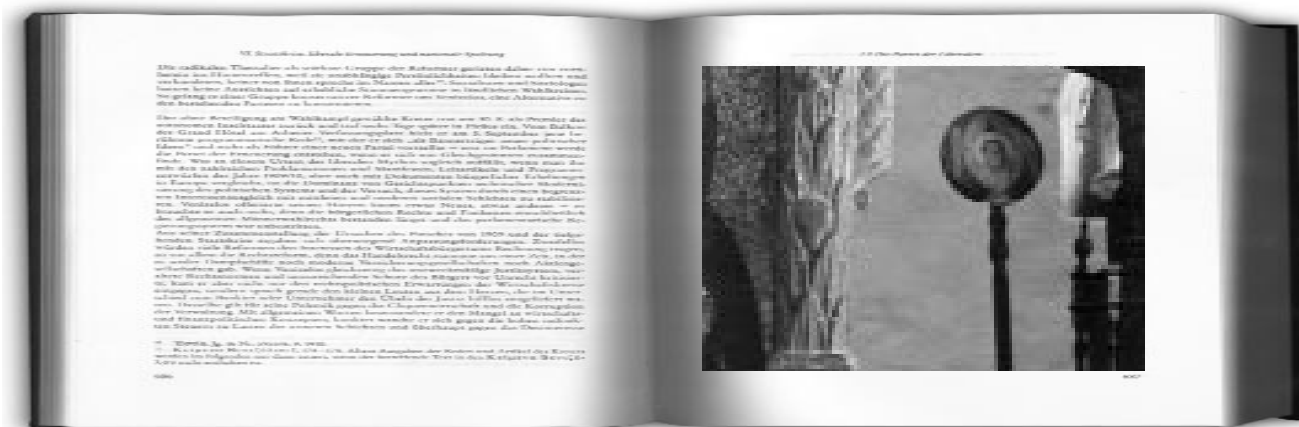
ήταν – σε αντίθεση προς τους πατριαρχικούς – λαοφιλείς και προηγείς, φειδωλοί και μορφωμένοι. Η εν μέρει οξεία κριτική στην εσωτερική κατάσταση της εκκλησίας δεν διέφερε πάντως στο περιεχόμενο ούτε στις εκφράσεις από τη σύγχρονη πολεμική των Ελλήνων, που είχαν επηρεαστεί από το διαφωτισμό: Ακριβώς τα ίδια, που διαβάζουμε στις σχετικές βουλγαρικές πηγές, τα γράφει και ο ανώνυμος Έλληνας στην περιφέρημη *Ελληνική Νομαρχία*, που είναι ένα από τα έξοχα μνημεία του ελληνικού διαφωτισμού. Στη φάση αυτή οι Βούλγαροι ούτε στρέφονταν κατά της ενότητας της εκκλησίας, ούτε περιφρόνησαν τον ελληνικό πολιτισμό – απεναντίας θεωρούσαν τα ελληνικά σχολεία ως παραδείγματα για τα δικά τους μορφωτικά ιδρύματα και οι περισσότεροι Βούλγαροι διαφωτιστές έγραφαν ελληνικά, προτιμούσαν μάλιστα να εκφράζονται στη γλώσσα αυτή. Του Neofit Bozveli, του σκληροτράχηλου αυτού μαχητή και εχθρού του πατριαρχείου ο στενότερος συνεργάτης στην πρώτη φάση της δραστηριότητάς του υπήρξε ο Vaskidovic, που οι Έλληνες τον γνωρίζουν καλά με το όνομα Βασκίδης, κι αυτός συνέγραψε μαζί με τον Neofit το 1835 το βουλγαρικό διδακτικό βιβλίο *Detorodstro* και συνέβαλε στην ίδρυση του βουλγαρικού σχολείου στο Svištov. Ο Rajno Poponiev μάλιστα συνέστησε στους Βουλγάρους να μάθουν τα ελληνικά ως γλώσσα της επιστήμης, της φιλοσο-

φίας και της ποιήσης· παρόμοιες συμβουλές έδωσε και ο Neofit Rilski.

Εκείνοι οι Βούλγαροι λόγιοι του διαφωτισμού, που αποδοκίμασαν τη χρήση της ελληνικής γλώσσας στα σχολεία, τη διοίκηση, την εκκλησία και το εμπόριο και επέκριναν δριμύτατα τον εξελληνισμό των Βουλγάρων σε πολλές περιοχές, εύρισκαν μόλις τότε απήχηση, όταν έγινε πια φανερό, ότι το πατριαρχείο δεν θα αποκρινόταν ή δεν είχε τη δύναμη ν' αποκριθεί στα παράπονα και τις διαμαρτυρίες με αποτελεσματικά μέτρα. Τότε άρχισε η δεύτερη φάση, στην οποία οι λαϊκοί ολοένα και περισσότερο αντιτάσσονταν στις απόπειρες συμβιβασμού. Το πατριαρχείο αντιμετώπισε τις βουλγαρικές προτάσεις με δυσπιστία. Το να δημιουργηθεί ακόμη και μία αυτοκέφαλη εκκλησία, δεν θα αντέβαινε το δίκαιο και τις παραδόσεις της εκκλησίας, εφόσον επρόκειτο για την εκκλησία αυτοτελούς πολιτείας. Τον χωρισμό όμως των επαρχιών κατά εθνότητες σ' ένα ενιαίο κράτος απέρριψε το πατριαρχείο. Ανάμεσα στις δύο αυτές ακραίες θέσεις βρισκόταν βέβαια ένα ευρύ πεδίο συμβιβαστικών και νομίμων λύσεων, που προτάθηκαν παρά την κωλυσιεργία πεισιματάρηδων ιεραρχών, τους φόβους των πατριαρχών για τα δικαιώματα (και τις εισπράξεις) τους παρά την αδεξιότητα και τις πολλές ατίθασες προκλήσεις και από τις δύο πλευρές. Ακόμη και ο Vasil Arpilov, που από τους πρώτους έφερε αντίρρηση στο φίλο του Rajno Borovnič νουθετώντας τους Βουλγάρους ν' αποτινάξουν τον – όπως εκφράστηκε στη γλώσσα της εποχής του – ελληνικό πνευματικό ζυγό, επαινούσε χωρίς επιφύλαξη Έλληνες ιεράρχες, που φρόντιζαν για τις επισκοπές και επαρχίες τους όπως λ.χ. ο μητροπολίτης του Turnovo, ο Ilarion ο Kρηs, που το δήθεν ανοσιούρημά του, το κάψιμο μιας πολύτιμης βουλγαρικής βιβλιοθήκης, απεκάλυψαν Βούλγαροι ιστορικοί ως κακεντρέχη μύθο. Και ο φίλερις Neofit Bozveli, υποστηρικτής όπως είδαμε ακραίων θέσεων, στήριξε πολλές ελπίδες στην εκλογή του δημοφιλή ανάμεσα στους Βουλγάρους Μελετίου ως Οικουμενικού Πατριάρχη το 1845. Οι βουλγαρικές πηγές και πλήθος άγνωστων μέχρι τώρα εκθέσεων Ρώσων διπλωματών και ιδιαίτερα του πρεσβευτή Ignat'ev μ' έπεισαν ότι χρειάζεται να διορθώσουμε την παραδομένη εικόνα των πραγμάτων, που ζωγράφησαν οι ιστοριογράφοι με τα ζωηρά χρώματα της τοτεινής πολεμικής καταφεύγοντας στην προσφιλή άλλωστε και σήμερα ακόμα μέθοδο: το ακραيفνές φρόνημα να συμπληρώνει τις ελλείψεις γνώσεις. Μπορούμε ν' αποδείξουμε ότι οι λίγοι φανατισμένοι κληρικοί όπως λ.χ. από τη βουλγαρική πλευρά ο Parion Makariopolski ή από ελληνική πλευρά ο μητροπολίτης Σύρου και Τήνου, Αλέξανδρος Λυκούργος, μπορούσαν να επιβληθούν με αποτέλεσμα να ναυαγήσουν όλοι οι συμβιβασμοί, επειδή οι ριζοσπάστες λαϊκοί στα μεταρρυθμισμένα εκκλησιαστικά όργανα τους εξασφάλιζαν την πλειοψηφία και κέντριζαν τα πνεύματα έξω από την εκκλησία. Κύκλοι Βουλγάρων διανοουμένων μ' επαναστατικό πρόγραμμα, η κοινότητα των καλά οργανωμένων σ' εσνάφια Βουλγάρων εμπόρων και βιοτεχνών στην Κωνσταντι-

νούπολη καθώς και η νέα μέση τάξη στις επαρχίες πήραν τις εκκλησιαστικές έριδες ως αφορμή, για να στραφούν εναντίον της ελληνικής επιρροής στη Μακεδονία, τη Θράκη και στο χώρο του μεταγενέστερου βουλγαρικού κράτους προσανατολισμένοι στη δημιουργία βουλγαρικής εκκλησίας, που θα χρησίμευε συνάμα και ως ορμητήριο στον αγώνα για την εθνική ανεξαρτησία, όπως και το λαϊκό ελληνικό στοιχείο από τη δική του πλευρά έβλεπε στην εκκλησιαστική οργάνωση και ένα κατάλληλο όργανο για τη διατήρηση των θέσεών του στις ίδιες περιοχές, που μία μέρα έλπιζαν ότι θα κληρονομούσε το ελληνικό κράτος. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν ήδη το 1860, πρόθυμο να διορίζει στις επισκοπές και μητροπολιτικές επαρχίες στο χώρο με βουλγαρικό πληθυσμό Βουλγάρους ή τουλάχιστον βουλγαρόφωνους ιεράρχες. Ο πρώτος αυτός συμβιβασμός ναυάγησε όχι λόγω της αντιδράσεως ενδοεκκλησιαστικών δυνάμεων, αλλά των Βουλγάρων εμπόρων και βιοτεχνών στην Πόλη, που ζητούσαν περισσότερα δικαιώματα για την εκκλησία τους. Το 1861 το πατριαρχείο δέχτηκε την πρόταση, οι επίσκοποι να εκλέγονται από τα ποιμνιά τους, αλλά δεν πέτυχε μ' αυτόν τον τρόπο συνεννόηση με τους Βουλγάρους, γιατί οι λαϊκοί εκπρόσωποι τους ζητούσαν τώρα και την εκλογή του πατριάρχη από τον λαό και την ίση εκπροσώπηση Βουλγάρων και Ελλήνων στην πατριαρχική σύνοδο. Ύστερ' από σκληρές και δύσκολες διαπραγματεύσεις, στις οποίες προσκλήθηκαν αυτή τη φορά και οι πατριάρχες Αλεξανδρείας, Ιεροσολύμων και Αντιοχείας, διαγραφόταν το 1864 ένας νέος συμβιβασμός: Το πατριαρχείο ήθελε να χορηγήσει στις επαρχίες με βουλγαρική πλειοψηφία σχετική αυτοτέλεια, χωρίς όμως να βασίσει τις παραχωρήσεις αυτές ρητά στην αρχή των εθνικών – ή όπως έλεγαν τότε: φυλετικών – διακρίσεων στην εκκλησία. Μ' αυτό το σχέδιο υιοθέτησε την συμβιβαστική πρόταση του Ρώσου επιτετραμμένου στην Κωνσταντινούπολη, Novikov, ν' αναδιοργανωθεί η εκκλησία βάσει γεωγραφικού κριτηρίου, πράγμα που θα επέτρεπε το εκκλησιαστικό δίκαιο. Το πρακτικό αποτέλεσμα θα ήταν για τους Βουλγάρους το ίδιο, αλλά οι λαϊκοί επέμεναν τώρα στην τυπική αναγνώριση της εθνικής διακρίσεως. Όταν το 1865 ο Σωφρόνιος III διόρισε ως μητροπολίτη Βράσας και Ροδόπης όχι έναν βουλγαρόφωνο Έλληνα, αλλά έναν Βούλγαρο, εξανέστησαν οι ριζοσπάστες λαϊκοί μη δεχόμενοι πια εγκαθίδρυση ιεράρχη από τον πατριάρχη, κι ασ πρόκειται για Βούλγαρο. Έναν πολύπλευρο κι διεξοδικό συμβιβασμό με σημαντικές παραχωρήσεις στους Βουλγάρους, όπως τον πρότεινε μία πατριαρχική επιτροπή από 6 κληρικούς, δεν μπορούσε να πραγματοποιήσει ο πατριάρχης, επειδή αντιδρούσαν οι Έλληνες λαϊκοί. Τόσον οι Έλληνες κληρικοί όσον και οι λαϊκοί επιχείρησαν να παρασύρουν την Πύλη να επηρεάσει την έκβαση των διαπραγματεύσεων και στο τέλος, η πλειοψηφία των Ελλήνων λαϊκών στο Μικτό Συμβούλιο πέτυχε την καθάρωση του πατριάρχη. Αλλά ο πολύ συντηρητικός διάδοχός του, ο Γρηγόριος ΣΤ', αντί να φανεί, όπως περίμεναν οι λαϊκοί, αδυσώπητος, πήγε μάλιστα ένα βήμα παραπέρα και

προσέφερε στους Βουλγάρους να διορίσει στις επαρχίες με βουλγαρική μειοψηφία Βουλγάρους χωρεπισκόπους δίπλα στους Έλληνες επισκόπους και μητροπολίτες. Ακόμη και η συνένωση των βουλγαρικών επαρχιών κάτω από έναν έξαρχο δεν παρουσίαζε ιδιαίτερες δυσκολίες, αλλά τα σχέδια αυτά, που οι εκκλησιαστικοί εξεπόνησαν, προσέκρουσαν στις αντιρρήσεις των λαϊκών και στις δύο πλευρές. Μετά την επέμβαση της Πύλης, που εγκαθίδρυσε την βουλγαρική εξουσία με το περίφημο φερμάνι του 1870, προέκριναν και πάλι δυνατότητες συνεννοήσεως, αφού μάλιστα τον Γρηγόριο ΣΤ', που παραιτήθηκε κατόπιν των τελευταίων εξελίξεων, διαδέχτηκε ο διαλλακτικός Ανθιμος ΣΤ', που επιζητούσε τον συμβιβασμό με βάση το φερμάνι, για να διαφυλάξει την ενότητα της εκκλησίας.

Αλλά τα πραγματικά προβλήματα της εκκλησίας δεν βρίσκονταν πια στον ορίζοντα των ριζοσπαστών: οι μεν δεν έμειναν ικανοποιημένοι ακόμη και από τις διατάξεις του φερμανιού. Ο Ljuben Karavelov και οι οπαδοί του διαμαρτυρήθηκαν με οργή, όταν το προεδρείο της τόσο δραστήριας στον πολιτιστικό τομέα λογίας βουλγαρικής εταιρείας Knizovno druzestvo στο Braila της Ρουμανίας έστειλε στον Μεγάλο Βεζύρη ένα ευχαριστήριο τηλεγράφημα. Οι άλλοι επέβαλαν το 1872 να κηρυχθεί η βουλγαρική εκκλησία ως σχισματική και μάλιστα παρά τη γνώμη των περισσότερων ορθοδόξων πατριαρχών. Επακόλουθο ήταν ο αιματηρός ανταρτοπόλεμος μεταξύ εξαρχηστών και πατριαρχιστών στη Μακεδονία και Θράκη. Μ' αυτά τα παραδείγματα ήθελα να σας δείξω, γιατί απέτυχε η μεταρρυθμιστική πολιτική: Ακριβώς οι μεταρρυθμίσεις, που πραγματοποιήθηκαν, επετάχυναν την αποδιοργάνωση της Αυτοκρατορίας, διότι με τις μεταρρυθμίσεις αυτές εκχωρήθηκαν δικαιώματα συμμετοχής στη διοίκηση σ' εκείνους, που δεν ενδιαφέρονταν καθόλου για τη διατήρηση της οθωμανικής κυριαρχίας, αλλά έβλεπαν στους νέους δεσμούς, μόνο έναν ενδιάμεσο σταθμό στη γρήγορη πορεία προς την εθνική ανεξαρτησία. Στα ίδια, βασικά, συμπεράσματα θα καταλήγαμε αναλύοντας προσεκτικά τις συνέπειες των μεταρρυθμίσεων στην κρατική περιφερειακή διοίκηση και της εγκαθιδρύσεως των

Meclis-i umumi το 1864, τα ίδια θα διαπιστώναμε σε τελευταία ανάλυση, αν εξετάζαμε τις μεταρρυθμίσεις στα διαμερίσματα της Μέσης Ανατολής. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει, ότι αληθεύει και το αντίστροφο: ότι δηλαδή η Αυτοκρατορία θα είχε επιζήσει, αν δεν μεταρρυθμιζόταν. Όχι – διότι η αποσύνθεση είχε προχωρήσει πολύ, όπως είδαμε, και προκάλεσε τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες. Αλλά οι μεταρρυθμιστές, θέλοντας να σταματήσουν την προς το χειρότερο εξέλιξη των πραγμάτων και ν' ανανεώσουν το κράτος, το κλόνησαν ακόμη περισσότερο. [Το επιχείρημα, ότι οι μεταρρυθμίσεις απέτυχαν, διότι επεβλήθησαν αργά, δεν πείθει: το αντίθετο συνέβη και η διαπίστωση αυτή ενισχύει τη θέση μας. Ακριβώς στα διαμερίσματα που ήδη στο 18ο αιώνα η Πύλη χορήγησε προνόμια ευρείας

αυτοδιοικήσεως, δηλαδή στο πασαλίκι του Βελιγραδίου και στην Πελοπόννησο, ξέσπασαν οι επαναστάσεις: στη Σερβία το 1804 και το 1815, στην Πελοπόννησο το 1821]. Έτσι λοιπόν, μου φαίνεται πως μπορούμε να περιγράψουμε την κατάσταση με περισσότερη ακρίβεια χωρίς alternative ως κρίση χωρίς εναλλακτική λύση εντός του δοσμένου κρατικού πλαισίου. Η αισιόδοξη κρίση πολλών ιστορικών βασίζεται, μου φαίνεται, στην ανεξέλεγκτη γενίκευση του παραδείγματος της Αγγλίας, όπου με την έγκαιρη ελαστική προσαρμογή των θεσμών και του κυβερνητικού συστήματος στην κοινωνική εξέλιξη λ.χ. με τις μεγάλες μεταρρυθμίσεις του εκλογικού συστήματος στο 19ο αιώνα, αποφεύχθηκαν οι επαναστάσεις. Λαβαίνοντας υπόψη αυτό το παράδειγμα, δεν αναρωτήθηκαν, εάν οι επικρατωτές των μεταρρυθμίσεων επιθυμούσαν τη διατήρηση της τουρκοκρατίας, όπως επιθυμούσαν τη διατήρηση και ανανέωση του κράτους των οι νέοι Άγγλοι ψηφοφόροι του 1832 και του 1867. Ούτε η εφήμερη συνταγματική μοναρχία του 1877 δεν αποδείχτηκε ως βιώσιμη εναλλακτική λύση απέναντι στην παλιά τάξη και στο εθνικό κράτος. Η επιφανειακή πίστη ακόμη και ριζοσπατών χριστιανών στο νέο σύνταγμα στηριζόταν στον υπολογισμό, ότι η αδύναμη κυριαρχία του σουλτάνου θα ήταν μια ευνοϊκή προϋπόθεση για την επέκταση της επιρροής τους, ώσπου

να'ρθει η κατάλληλη ώρα για το συμφέροντα διαμελισμό της Αυτοκρατορίας. Γι' αυτό υποστήριζαν λ.χ. οι Έλληνες βουλευτές στη συντακτική συνέλευση την ισότητα όλων των υποτελών στις συζητήσεις για την επαρχιακή διοίκηση, διότι περιέμεναν στις περιφέρειες με ελληνική πλειοψηφία ν' αναδείξουν τα περισσότερα στελέχη και τιοιουτοτρόπως να τις κατακτήσουν εκ των έδων. Αλλά το καθήκον μωαμεθανών και χριστιανών να υπηρετούν στο στρατό, καθήκον που ο βουλευτής Βασιλάκης είχε ζητήσει τόσο εύγλωττα ως συνέπεια της ισότητας, απέριψε η πλειοψηφία των Ελλήνων και Αρμενίων, και συχνά σημειώνονταν συμπλοκές στις εκκλησίες, όταν οι παπάδες κατόπιν εντολής του πατριάρχη καλούσαν τους χριστιανούς στα όπλα. Όσοι πάλι απήλθαν ήδη ένα καθεστώς περιορισμένης αυτονομίας όπως οι Κρητικοί, δεν δέχτηκαν έτσι κι αλλιώς το σύνταγμα, για να μη χάσουν την αυτονομία.

Εάν αντιπαρατάξουμε τώρα στα συμπεράσματά μας τα προβλήματα της μεταρρυθμίσεως στη Ρωσία, θα πρέπει αμέσως να εξάρουμε μία βασική διαφορά: Ο χωρισμός των μη ρωσικών λαών από την Αυτοκρατορία θα επέφερε απώλειες μονάχα στην περιφέρεια του κράτους, διότι ο οικιστικός χώρος των Ρώσων αποτελείται από το μεγαλύτερο μέρος της ευρωπαϊκής Ρωσίας. Αλλά τα εθνικά κινήματα εδώ δεν προσανατολίζονται από την αρχή στην εθνική ανεξαρτησία: οι υποστηρικτές χωριστικών τάσεων αποτελούσαν πάντα μία μειοψηφία, με μία βέβαια σημαντική εξαίρεση: τους Πολωνούς, που ζητούσαν την αποκατάσταση του κράτους των. Μόλις στον εμφύλιο πόλεμο μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση κέρδισαν έδαφος οι séparatistes με την αντιμπολσεβικική τοποθέτησή τους. Για τον λόγο αυτό μπορούμε ν' αφήσουμε τα χωριστικά κινήματα κατά μέρος. Ποια λοιπόν ήταν τα βασικά προβλήματα της μεταρρυθμιστικής πολιτικής στη Ρωσία;

Ήδη από τις πρώτες δεκαετηρίδες του 19ου αιώνα δεν διαμφισβητούσαν και πολλοί συντηρητικοί ακόμη ευγενείς τη διαπίστωση διαφωτισμένων πνευμάτων, ότι η Ρωσία είχε ανάγκη από δύο μεγάλες μεταρρυθμίσεις: η πρώτη θα έπρεπε να επιλύσει το ζήτημα της δουλείας και η δεύτερη ν' αναδιοργανώσει την κρατική διοίκηση. Αλλά στα πρώτα κιόλας δοκιμαστικά βήματα στην κατεύθυνση αυτή μετά το 1801 κατάλαβαν όπως λίγο αργότερα ο Michail Michailovic Speranshij και οι πολιτικοί της μεγάλης μεταρρυθμιστικής περιόδου που άρχισε το 1861, ότι παρό την καλή θέληση όλων των υπευθύνων δεν μπορούσαν κάτω από τις δεδομένες συνθήκες να διεκπεραιωθούν ενιαία μεταρρυθμιστικά προγράμματα, αλλά μόνον *ημιτελή* μέτρα.

Γιατί; Ας αρχίσουμε με τα προβλήματα που παρουσίαζε η άρση της δουλείας. Επειδή οι δούλοι γεωργοί καλλιεργούσαν χωράφια, που ήταν περιουσία του γαιοκτήματα ευγενή, πράγμα που σημαίνει, ότι αυτός ως κύριός τους όφειλε και να τους τρέφει, εννοείται εύκολα, ότι η κατάργηση του νομικού καθεστώτος της δουλείας

δεν θα ωφελούσε το γεωργό, αν δεν έπαιρνε και αρκετή καλλιεργήσιμη γη, από την οποία ν' αποζεί.

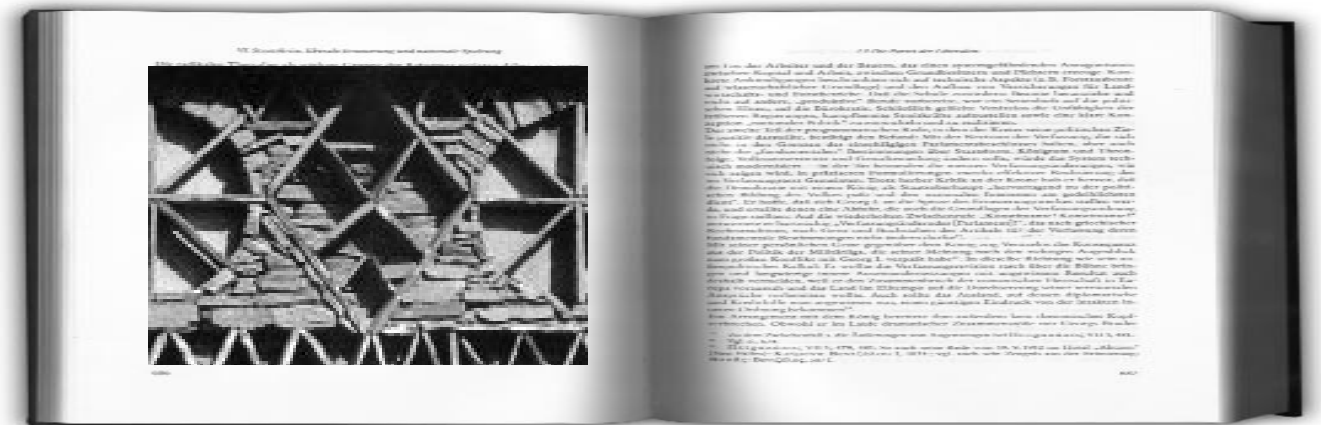
Η κυβέρνηση δεν ήταν όμως σε θέση να διανείμει αμέσως τη γη στους γεωργούς που θ' απελευθέρωνε.

Πρώτον: με τις τοτεινές μεθόδους καλλιέργειας και τα τοτεινά εργαλεία μόνο μία περιορισμένη έκταση της φαινομενικά απέραντης Ρωσίας προσφερόταν για τη γεωργική παραγωγή. Ας μη ξεχνάμε ότι και σήμερα ακόμη τα 40% της επιφάνειας της Σοβιετικής Ενώσεως είναι γεωργικά άχρηστα, το δε γόνιμο «μαύρο χώμα», όπως ονομάζεται, καλύπτει τα 9% μονάχα της όλης επιφάνειας. Στις περιφέρειες με καρποφόρο χώμα είχε μαζευτεί το μεγαλύτερο μέρος του γεωργικού πληθυσμού, που αυξανόταν αματωδώς, ώστε και η πλήρη απαλλοτρίωση της καλλιεργήσιμης γης των ευγενών δεν θα εξασφάλιζε τη δημιουργία βιώσιμων γεωργικών εγκαταστάσεων. Στα διοικητικά διαμερίσματα του Rjazan και της Πολτάβας λ.χ. η φτώχεια ήταν τόσο μεγάλη και τόσο καθολική, ώστε οι ευγενείς να ζουν μαζί με τους δούλους των σε πρωτόγονες καλύβες και τη μοναδική γούνα και τις μπότες φορούσε, όποιος έβγαινε έξω. Έπειτα πρέπει να λάβουμε υπόψη, ότι μόνον μεγαλύτερες γεωργικές επιχειρήσεις παρήγαν πλεονάσματα πέραν από το προς το ζην των χωρικών, και αυτά χρειάζονταν για δύο λόγους: για να τροφοδοτούνται οι μεγάλες πόλεις και ο στρατός και για να χρηματοδοτείται με το συνάλλαγμα από την εξαγωγή δημητριακών η εκβιομηχάνηση της χώρας, που μόνον αυτή θ' απορροφούσε μακροπρόθεσμα και τον αγροτικό υπερπληθυσμό. Όλοι οι απελευθερωμένοι δούλοι θα έπαιρναν αρκετή γη χωρίς καταστρεπτικές συνέπειες μονάχα, εάν μεταφέρονταν κατά εκατομμύρια σε νέες, γεωργικά ακαλλιεργήτες περιοχές, λ.χ. στη Σιβηρία. Και να το δέχονταν οι γεωργοί – για τη διεκπεραίωση τέτοιου προγράμματος έλειπαν οι τεχνικές και οικονομικές προϋποθέσεις.

Δεύτερον δεν διέθετε η κυβέρνηση και το 1861 ακόμα κτηματολογία. Η απογραφή των κτημάτων στη δυτική και νοτιοδυτική Ρωσία, που είχε διενεργήσει ο Bibikov, δεν περιέλαβε στοιχεία για την έκταση των κτημάτων, ήταν δηλαδή για το έργο της διανομής άχρηστη.

Τρίτον προέκυψε ένα νομικό πρόβλημα. Τα κτήματα των ευγενών προήλθαν είτε από rotcina, «πατριική κληρονομιά» επί λέξει, που αντιστοιχεί περίπου στο milk, μούλκι της τουρκοκρατίας, είτε από υπηρεσιακό εξοπλισμό. Κατά τις τοτεινές αντιλήψεις του δικαίου δεν επρόκειτο να αγοραστούν – λ.χ. από το κράτος – οι προβλεπόμενες για τη διανομή γαίες, δεν επρόκειτο λοιπόν για υπόθεση αστικού δικαίου. Η ιδιοκτησία της γης και των ανθρώπων, που την καλλιεργούσαν καθώς και οι υπηρεσίες, που προσέφεραν οι δούλοι στον κύριό τους, ήταν η προϋπόθεση για να υπηρετεί αυτός τον αυτοκράτορα. Για την απώλεια λοιπόν αυτών των υπηρεσιών κι όχι μονάχα των περιουσιακών στοιχείων έπρεπε να αποζημιωθεί ο ευγενής – και τούτο γέννησε πολλά νομικά, αλλά και πολιτικά προβλήματα. Εάν συγκρίνετε τα προβλήματα αυτά μ' εκείνα, που

προέκυψαν στην Ελλάδα σχετικά με την απαλλοτρίωση των τοιφλικιών, τόσο στην αναθεώρηση του συντάγματος το 1910-11, όσο κατά την αγροτική μεταρρύθμιση του Μιχαλακόπουλου επί κυβερνήσεως Εθνικής Αμύνης κι εν συνεχεία στις συζητήσεις για το νέο σύνταγμα από το 1925 μέχρι τη θέσπισή του το 1927, τότε θα καταλάβετε αμέσως τη βασική διαφορά. Τα ετήσια χρεωλύσια, στα οποία το οικονομικά αδύναμο ρωσικό κράτος καταδίκασε τους απελευθερωμένους γεωργούς, προξένησαν μεγάλη δυστυχία μέχρι την κατάργησή τους το 1904, αλλά στέρηση των υπηρεσιών και δήμευση της γης χωρίς αποζημίωση δεν συμβιβάζονταν τότε με το δίκαιο ούτε με το πολίτευμα. Οι ευγενείς από την άλλη μεριά δεν ήξεραν να επενδύσουν τις αποζημιώσεις με τρόπο επικερδή, ώστε να εκ-

συγχρονίσουν τις γεωργικές επιχειρήσεις τους, απεναντίας: οι περισσότεροι από αυτούς περιφρονούσαν την «αστική υπολογιστικότητα», όπως έλεγαν, κι εξόδευαν τα χρήματά τους στα παιγνίδια ή στις ξένες λουτροπόλεις, όταν είχαν πολλά, ή πίνοντας βότκα, όταν είχαν λίγα. Μόνο στο βορρά, όπου η γη έτσι κι αλλιώς δεν απέδιδε τίποτα, συντηρούσαν εργοστάσια, και στις νέες χώρες στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, είχαν τεράστιες εκτάσεις, όπου καλλιεργούσαν το σιτάρι για την εξαγωγή. Στην πρώτη περίπτωση η γεωργική παραγωγή των δούλων δεν έπαιζε ρόλο, στη δεύτερη δεν υπήρξε καν, όπως ξέρετε, ο θεσμός της δουλείας.

Τέταρτον, θα είχε η ατομική απελευθέρωση των γεωργών με εκχώρηση ανεπαρκούς γης ως συνέπεια την μαζική φυγή τους στις πόλεις. Γι' αυτό η κυβέρνηση δεν έβλεπε άλλη λύση παρά τη δέσμευσή τους στη γεωργική κοινότητα, την obščina, μέχρι την απόσβεση του χρέους. Γνωστή είναι η τιμή, που έπρεπε να καταβάλει η κοινωνία για τη δημιουργία της obščina ως κοινότητας με τακτική ανακατανομή των γαιών και συνεταιριστική ευθύνη, άλλη λύση όμως ήταν δύσκολο να φανταστεί κανείς στα μέσσα του περασμένου αιώνα και να την πραγματοποιήσει στα τοτεινά οικονομικά, νομικά και κοινωνικά πλαίσια. Όσο για τη δεύτερη μεγάλη μεταρρύθμιση: της διοικήσεως, δημιουργήθηκαν κι εδώ πολλά ακανθώδη προβλήματα. Πρώ-

τον έλειπαν εκπαιδευμένοι και έντιμοι υπάλληλοι, δεύτερον κάτω από τις συνθήκες της δημιουργίας της μεγάλης ηγεμονίας της Μόσχας και μετέπειτα Ρωσικής Αυτοκρατορίας δεν είχε εξελιχθεί, όπως σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η αυτοδιοίκηση – περιφερειακή ή ταξική – ως σχολείο του σύγχρονου κράτους. Αυτά που οι μεταρρυθμιστές όπως ο Speranskiij, οι σύμβουλοι του Αλεξάνδρου Β', ο Στολύπιν και στο τέλος η προσωρινή κυβέρνηση κατόρθωσαν παρά τις δυσκολίες αυτές, είναι αξιόλογα: μερικές μεταρρυθμίσεις όπως της δικαιοσύνης το 1864 και τα μέτρα του Στολύπιν δεν έχουν παρά ελάχιστα προηγούμενα στην ιστορία. Δυστυχώς η κυβέρνηση επωφελήθηκε της δυνατότητας να προχωρήσει πιο πέρα στην μεταρρυθμιστική πολιτική μόλις μετά το 1905, όταν είχαν προστεθεί νέες δυσκο-

λίες στις παλιές: οι συνέπειες της ήττας στο ρωσο-ιαπωνικό πόλεμο, η επανάσταση του 1905, η εκβιομηχάνηση και ο διπλασιασμός του πληθυσμού. Το 66% των γεωργικών εγκαταστάσεων παρήγαν το 1905 λιγότερο από όσα χρειάζονταν οι ιδιοκτήτες τους για τη συντήρησή τους, επιπλέον έφραξαν τόσον η obščina όσο και τα χρεωλύσια τη μοναδική διεξοδό: την διά του συναγωνισμού διαμόρφωση εγκαταστάσεων με αρκετά μέγαλη για την επικερδή καλλιέργεια έκταση. Μόλις ο Στολύπιν αποτόλμιζε την άρση των δεσμεύσεων, τ' αποτελέσματα των μέτρων του δεν άργησαν να φανούν. Στους απαισιόδοξους υπολογισμούς του Nötzold πρέπει ν' αντιτείνει κανείς βάσει των πολύ πιο εύστοχων στατιστικών μεθόδων του Raymond Goldsmith, ότι ο μεν πληθυσμός αυξανόταν κατά 2,5% το χρόνο, η δε γεωργική παραγωγή κατά 2%, η συνολική παραγωγή, γεωργική και μη, κατά 2,5% το χρόνο: η αύξηση της παραγωγής περνούσε δηλαδή την του πληθυσμού κατά 1%. Αν λάβει κανείς υπόψη, ότι η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής κυμαινόταν γύρω στα 4,5 με 5%, συνάγεται το συμπέρασμα, ότι η εξαγωγή σιτηρών για τη χρηματοδότηση της εκβιομηχάνησεως στην πρώτη φάση – η λεγόμενη «εξαγωγή της πείνας» θα περιοριζόταν βαθμιαία μέχρι τελικά να καλύπτει μονάχα τη διαφορά μεταξύ παραγωγής και καταναλώσεως. Εκτός απ' αυτό δεν ήταν – όπως πολλοί ισχυρίζονται – η αύξηση του πληθυ-

σμού συνέπεια της αυξήσεως των γεννήσεων, αλλά οφειλόταν στην ταχεία κάμψη της θνησιμότητας λόγω δαμαλισμών, γιατρικής περίθαλψης και γενικά των μέτρων υγείας. Ήδη επί Στολύπιν οι γεννήσεις άρχισαν να μειώνονται. Στην πενταετία 1906-10 το περίσσειμα των γεννήσεων δεν έφτασε πια το ύψος του 1900. Συνοψίζοντας όλα αυτά τα δεδομένα νεότερες έρευνες επιβεβαιώνουν τον υπολογισμό του Στολύπιν, ότι η Ρωσία του 1905 θα χρειαζόταν 25 χρόνια, για να περάσει από την αθλιότητα. Και οι μπολσεβίκοι είχαν να πολεμήσουν με τις ίδιες δυσχέρειες – η γεωργική παραγωγή της Σοβιετικής Ένωσης είναι άλλωστε και σήμερα αισθητά καθυστερημένη απέναντι στη δυτική και αμερικανική – η διαφορά με την αγροτική πολιτική από το 1905 και πέρα συνίσταται στο ότι η πολιτική των μπολσεβίκων κόστισε πολύ περισσότερα θύματα.

Το πρόβλημα που τίθεται στη συγκριτική μελέτη των συνεπειών της μεταρρυθμιστικής πολιτικής στην Τουρκία και τη Ρωσία, είναι τούτο: συνέβαλε η μεταρρύθμιση, όπως ισχυρίζονται οι περισσότεροι, στην ενίσχυση διαλυτικών ριζοσπαστικών και επαναστατικών κινήματων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή όχι.

Στο σύστημα της δουλείας ο ευγενής είχε και μετά την κατάργηση της υποχρεωτικής υπηρεσίας στο στρατό ή τη διοίκηση ένα λειτούργημα: Ήταν ο εκπρόσωπος του κράτους στο χωριό του, ο κύριος και δικαστής των γεωργών. Με την απελευθέρωση των γεωργών έχασε το λειτούργημα αυτό και ζητούσε επομένως αντιστάθμισμα, διότι αλλιώς θα ήταν υποτελής χωρίς αποστολή, ίσως με τον γεωργό. Από την άλλη μεριά το κράτος τον είχε ανάγκη στη διοίκηση, αφού μάλιστα εκατομμύρια πρώην δούλοι εμφανίζονταν τώρα ως πολίτες, που υπάγονταν στην κρατική αρμοδιότητα. Ως νέο πεδίο δραστηριότητας των ευγενών και ως επικουρία της κρατικής διοίκησης δημιουργήθηκαν λοιπόν τα όργανα περιφερειακής διοίκησης: τα Zemskie uczezdenija, που θα γνωρίζετε σεις με τη σύντμηση zemstvo. Προερχόμενοι από εκλογές αντιπρόσωποι των γαιοκτημόνων, των αστών και των γεωργών σε χωράφια από διανομή ήταν υπεύθυνοι για την οδοποιία και τη γεφυροποιία, τις υγειονομικές και κτηνιατρικές υπηρεσίες, τα σχολεία, την κοινωνική πρόνοια, την επιθεώρηση των επιχειρήσεων και τη γεωπονία. Όσα κατόρθωσαν τα ζέμστβα στα στενά πλαίσια των αρμοδιοτήτων τους επεκτείνοντάς τις σιωπηλά και διά της πράξεως, είναι αξιοθαύμαστο. Το 1900 απασχολούσαν 70.000 γιατρούς, κτηνιάτρους, στατιστικούς, γεωλόγους, γεωπόνους και δασκάλους, που απάρτιζαν δίπλα στην αριστοκρατία και τους γεωργούς το λεγόμενο «τρίτο στοιχείο» και περνούσαν αριθμητικά και ποιοτικά τους ειδήμονες υπαλλήλους του κράτους.

Τα ζέμστβα έγιναν όμως και οι εστίες ενός ιδιόμορφου ριζοσπαστικού κινήματος, που προπάντων ο Νικόλαος Β΄ φοβόταν ως ανατρεπτικό. Εν συνεχεία πολλοί ιστορικοί, δικαιώνοντας άθελα τον πανικό του τσάρου, χαρακτηρίσαν την εγκαθίδρυση των ζέμστβα ως θνησιγενή μεταρρύθμιση, επειδή απο-

τελούσαν κυρίως πυρήνες των επαναστατών στην επαρχία. Ας εξετάσουμε λοιπόν πρώτα, τι ήταν αυτός ο διαβόητος ριζοσπαστισμός των ζέμστβα.

Οι επαναστατικοί κύκλοι, που σχηματίζονταν στις πόλεις και κυρίως στα πανεπιστήμια, κατάφεραν βέβαια να εκφοβίσουν την κυβέρνηση με θεαματικές ενέργειες όπως τη δολοφονία του Αλεξάνδρου Β΄. Από τα όχι πολύ αξιόλογα ιδεολογικά μαγειρεία τους προήλθαν οι οικονομολόγοι του πολιτισμού (narodničestvo), αλλά η επιρροή τους στα ζέμστβα ήταν γενικά πολύ περιορισμένη. Οι ριζοσπάστες και οι μετριοπαθείς στα ζέμστβα χωρίζονταν σε άλλο ζήτημα, στο βασικό ζήτημα κάθε μελλοντικής μεταρρύθμισης και του πολιτικού φιλελευθερισμού στη Ρωσία: στο ζήτημα, εάν είναι δυνατό τα ζέμστβα να εξελίσσονται βαθμιαία και διά της πρακτικής εργασίας σε όργανα, που θα συμμετέχουν τελικά και στην νομοθεσία και τον καθορισμό της κυβερνητικής πολιτικής, εάν δηλαδή η δραστηριότητα της κοινωνίας θα περιορίζει τελικά τις εξουσίες του αυτοκράτορα, ή εάν μονάχα μία προερχόμενη από γενικές εκλογές συντακτική συνέλευση θα μπορούσε να θέσει τα θέματα του νέου πολιτεύματος. Για ν' αποφύγω να παρεξηγηθώ προσθέτω: και οι δύο πτέρυγες θα προτιμούσαν βέβαια, εάν μπορούσαν να φτιάξουν τον κόσμο με τη βούλησή τους, ν' αρχίσουν με τη συντακτική συνέλευση. Το πρόβλημά τους ήταν, πώς να φτάσουν εκεί. Στον πρώτο δρόμο ήθελαν να βαδίσουν οι μετριοπαθείς, στο δεύτερο οι ριζοσπάστες. Ανάγλυφα παρουσιάζεται λοιπόν η διαφορά του ριζοσπαστισμού των ζέμστβα από τα μοντέρνα τότε αναρχικά, συνδικαλιστικά και συνεταιριστικά κινήματα. Τόσο οι μετριοπαθείς όσο και οι ριζοσπάστες υπάλληλοι και ειδήμονες των ζέμστβα, σε αντίθεση προς τους θεωρητικά επαναστατικούς κύκλους των πανεπιστημίων, ζούσαν κοντά στους χωρικούς και στήριζαν τις ρεαλιστικές προτάσεις τους για νέες μεταρρυθμίσεις σε γνώσεις, που αποκτούσαν σε πρακτική εργασία και επιστημονική μελέτη επί τόπου. Τα δικαιώματα και οι ελευθερίες του πολίτη, η κατάργηση των θρησκευτικών διακρίσεων προπάντων εις βάρος των Εβραίων, η επέκταση των αρμοδιοτήτων των ζέμστβα, η αγροτική μεταρρύθμιση – αυτές ήταν οι αξιώσεις που ένωσαν όλες τις πτέρυγες κι ομάδες των ζέμστβα, το συνταγματικό κοινοβουλευτικό πολίτευμα, ο κοινός τους σκοπός.

Στο σημείο αυτό πρέπει να παρεμβάλουμε μια σημαντική διαπίστωση. Η κυβέρνηση συνήθιζε να υιοθετεί προτάσεις των ζέμστβα, όταν ήταν πια αργά. Όταν ο Svjatorolk-Mirskij το 1904 κατάργησε τις σωματικές ποινές, διέγραψε τα παλιά χρέη των γεωργών κι υποσχέθηκε ανεξιθρησκεία, αποκέντρωση της διοίκησης και συνεργασία με τα ζέμστβα – μία ανακοίνωση που έναν χρόνο ή δύο χρόνια πριν θα προπαρρασκεύαζε τη μεγάλη στροφή της εσωτερικής πολιτικής – ο κόσμος ζητούσε εξοργισμένος από τα περιστατικά του πολέμου με την Ιαπωνία ήδη τον έλεγχο της κυβερνήσεως. Το 1905, στο χρόνο της επαναστάσεως, ο Bulygin ανάγκηλε τη σύγκληση εθνοσυνελεύσεως με συμβουλευτική αρμοδιότητα, όπως οι φιλελεύθεροι εί-

χαν ζητήσει προτούτερα ως πρώτο βήμα, αλλά εν τω μεταξύ είχαν μεσολαβήσει η «αιματηρά Κυριακή», η ήττα στο Tsushima, η στάση στο θωρηκτό Potemkin, οι μεγάλες απεργίες και η προσφυγή στη βία σ' όλη τη χώρα. Μονάχα η δυσκίνητη και κυριαρχημένη από τον πανικό πολιτική των μικρότερων δυνατών παραχωρήσεων έδωσε στους σοσιαλιστές την ευκαιρία κάποιας προβολής στη δεύτερη φάση της επαναστάσεως του 1905, στην οποία στις μεγάλες συσσωματώσεις των εργατών όπως λ.χ. των σιδηροδρομικών ή των τυπογράφων ενέπνεαν τις ιδέες τους οι φιλελεύθερες δυνάμεις των ζέμστβα. Οι φόβοι, που οδηγούσαν τον τσάρο, αποδείχτηκαν δηλαδή ως self-fulfilling prophecy. Ο πόλεμος με την Ιαπωνία και η επανάσταση είχαν προξενήσει τόσες καταστροφές, ώστε η πλειοψηφία των με-

κόλυνε τις μεταρρυθμίσεις του Στολύπιν και θα επέβαλλε άλλες, ο συνασπισμός, που με βάση το έστω από τον αυτοκράτορα χορηγημένο σύνταγμα και με τη συντριπτική πλειοψηφία στην πρώτη Βουλή και παρά την τροποποίηση του εκλογικού νόμου και τις επόμενες θα στερέωνε και επεξεύτεινε τη συνταγματική μοναρχία κατά το αγγλικό παράδειγμα σταδιακά μέχρι ν' απολήξει στο κοινοβουλευτικό πολίτευμα – αυτός ο μεγάλος συνασπισμός δεν επετεύχθηκε, γιατί οι φιλελεύθεροι αγαπούσαν τη ρητορεία περί εξουσίας περισσότερο παρά την ίδια την εξουσία. Επόμενο ήταν οι απομονωμένοι Οκτωβριστές να εξοκειλλούν στο σκληρό βράχο του τσαρικού καθεστώτος. Στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο φανερώθηκε η πραγματική συσχέτιση των δυνάμεων: Η κρατική διοίκηση κατάρρευσε πολύ

τριοπαθών, που δημιούργησε το κόμμα των Οκτωβριστών, ήθελε με βάση το οκτωβριανό μανιφέστο του τσάρου να καταστήσει τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις δυνατές, ενώ από το στρατόπεδο των ριζοσπαστών των ζέμστβα προήλθε το κόμμα των Συνταγματικών Δημοκρατών, Konstitucionnye Demokraty, Kadety. Από τις βουλευτικές εκλογές μετά την εγκαθίδρυση της συνταγματικής μοναρχίας προήλθαν οι Kadety με 37,3% των εδρών ως η μεγαλύτερη ομάδα στη Duma, που μαζί με τη μη σοσιαλιστική Ομάδα της εργασίας (Trudovniki) και τους Οκτωβριστές ήλεγχε περισσότερες από 60% των εδρών. Ακόμη και στην τέταρτη Duma του 1912-17, τη πιο συντηρητική, όλα τα φιλελεύθερα κόμματα συγκέντρωσαν 49% των εδρών, χωρίς μάλιστα να υπολογίζουμε τους προσκείμενους σ' αυτούς βουλευτές των άλλων λαών. Τη μεγάλη ευκαιρία να σχηματίσουν την κυβέρνηση έχασαν οι Kadety, επειδή επέμειναν στη δογματική αξίωση: το πολίτευμα της συνταγματικής μοναρχίας, που είχε αποκατασταθεί διά των παραχωρήσεων του τσάρου, να επικυρωθεί θεαματικά διά της ψηφίσεως του συντάγματος, που είχε χορηγήσει ο τσάρος. Αυτός βέβαια, αρνήθηκε να εκχωρήσει τη συντακτική εξουσία στη Βουλή. Ο μεγάλος συνασπισμός όλων των πλειοψηφούντων φιλελευθέρων ομάδων, ο οποίος δεν θ' άφηνε στην κυβέρνηση καμία άλλη δυνατότητα παρά να συνεργαστεί μαζί του, ο οποίος θα διευ-

γρήγορα, ανίκανη ν' ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις του πολέμου, ενώ τα ζέμστβα και οι οργανισμοί της κοινωνικής αυτοβοηθείας φρόντιζαν για το στρατό και τους φυγάδες, διατηρούσαν τα νοσοκομεία, μετακινούσαν τον πληθυσμό από το μέτωπο, διοργάνωναν τη βιομηχανική παραγωγή, τηρούσαν την τάξη και υποκαθιστούσαν το γκρεμισμένο κράτος με υπερπεριφερειακές συσσωματώσεις, που την αξία τους τώρα μόλις διέγινωσε η κυβέρνηση. Ούτε άρχισε με την επανάσταση του Φεβρουαρίου 1917 η αναπόφευκτη, δήθεν ως εκ του συστήματος αναγκαία πορεία προς την Οκτωβριανή – αντίθετα: η βασική αξίωση των ριζοσπαστών των ζέμστβα, η σύγκληση συντακτικής συνέλευσεως, ένωσε τώρα τα περισσότερα κόμματα από τους μένσεβικι μέχρι τους συντηρητικούς. Για να εξηγήσουμε πώς εκτροχιάστηκε το νέο δημοκρατικό καθεστώς, θα έπρεπε να λάβουμε υπόψη τα προβλήματα της λεγόμενης «διπλής κυριαρχίας» της Προσωρινής Κυβερνήσεως και των Συμβούλων, το αποτυχημένο πραξικόπημα του Κορνίλοβ, τη διάρκεια του πολέμου, το αγροτικό ζήτημα στην τελευταία φάση του πολέμου. Ταυτόχρονα πρέπει να τονίσουμε, ότι παρ' όλα αυτά δεν συγκέντρωσαν οι κομμουνιστές στις εκλογές της Συντακτικής Συνελεύσεως, που – σημειωτέον – διενεργήθηκαν μετά τη βίαια επικράτηση των bolceviki στην Οκτωβριανή Επανάσταση, παρά μόνο 24% των ψήφων. Τη Συντακτική Συνέλευση δεν παρέ-

λυσε η πείνα ούτε ο πόλεμος, δεν τη διέλυσαν οι γεωργοί ούτε τα συμβούλια: οι μπολσεβίκοι τη διέλυσαν με τα όπλα στις 18 Ιανουαρίου 1918. Ο Λένιν σημείωσε όπως πάντα με ωμή ειλικρίνεια: «Όλα τελείωσαν με τον καλύτερο τρόπο, η διάλυση της Συντακτικής Εθνοσυνελεύσεως σημαίνει την ολοκληρωτική και φανερή θανάτωση της ιδέας της δημοκρατίας προς όφελος της δικτατορίας». Και προσέθεσε νοθετώντας τους εύπιστους αστούς: «Θα είναι μία ιαματική διδαχή».

Κυρίες και κύριοι, προσπάθησα στο μάθημα αυτό με βάση το πλούσιο υλικό που ο περιορισμένος χρόνος δεν μου επιτρέπει να σας εκθέσω, ν' αναπτύξω ένα πλαίσιο ερμηνείας ορισμένων εξελίξεων στα δύο μεγάλα κράτη. Ενώ διαγνώσαμε στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μία κρίση χωρίς εναλλακτική λύση, διαπιστώσαμε στη Ρωσία μία διαρκή κρίση με όλο και νέες εναλλακτικές λύσεις, που όμως δεν πραγματοποιήθηκαν. Ενώ οι μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επιτάχυναν την αποσύνθεσή της, οι μεταρρυθμίσεις στη Ρωσία έφεραν εκείνες τις δυνάμεις στο προσκήνιο, που θα μπορούσαν να στερεώσουν το κράτος και να το εκσυγχρονίσουν σταδιακά και με τα λιγότερα δυνατά θύματα. Εναντίον των εθνικών χωριστικών κινημάτων φαίνεται ότι οι μεταρρυθμίσεις ήταν ατελεσφόρες, επειδή η ιδέα του εθνικού κράτους δεν μπορούσε να συμβιβαστεί με τις ιστορικές κυριαρχίες της παλιάς Ευρώπης, αλλά πραγματοποιήθηκε μονάχα στην εθνική αποκλειστικότητα. Στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πρόκειται λοιπόν για κρίση συνοχής του κράτους, στην περίπτωση της Ρωσίας για κρίση του πολιτεύματος.

Η επικράτηση των διαλυτικών δυνάμεων ακριβώς στους μεταρρυθμισμένους τομείς της Τουρκίας διδάσκει, ότι πολιτικές μεταρρυθμίσεις μπορούν να καταντήσουν ορμητήριο εκείνων, που σε αντίθεση προς τους σκοπούς των μεταρρυθμιστών πολιτικών δεν θέλουν να στερεώσουν το κράτος, αλλά να επωφεληθούν από τους νέους θεσμούς, για να το ανατρέψουν. Οι δυνάμεις, που αγωνίζονταν στη Ρωσία από το 1861 έως το 1917 για τον εκσυγχρονισμό του κράτους, μας δίνουν ένα μάθημα, πώς καταφέρνει κανείς και στα στενά πλαίσια μιας άχαρης και δύκαμπτης πραγματικότητας να ωφελήσει την κοινωνία του και να μην αποσυρθεί στην ουδέτερη θέση του παρατηρητού ούτε στη στρατηγική της ψευτοεπαναστατικής απραξίας.

Ένα πλαίσιο ερμηνείας παρουσιάζεται, για να διευκολύνει την έρευνα και να βοηθήσει τον φοιτητή στην πνευματική διεργασία των διαφόρων στοιχείων που συλλέγει. Η αντιμετώπιση των προβλημάτων, που προέκυψαν από το μάθημα αυτό, θα κάνει τον φοιτητή, όπως ελπίζω, να χειραφετηθεί από εύκολες και απροβλημάτιστες γνώμες για γεγονότα, που έθιξα, από γνώμες δηλαδή, που τόσο εύκολα παίρνουν τη θέση της γνώσεως, και θα τον κάνει από την άλλη μεριά να μην εκλαμβάνει την ιστορική επιστήμη ως ακροβατισμό της μνήμης.

Ο ιστορικός ως επιστήμων δεν φιλοδοξεί – και δεν πρέπει να φιλοδοξεί, αν θέλει να είναι επιστήμων – να ενθουσιάζει, να δημιουργεί ιδεολογίες. Φιλοδοξεί να συμβάλλει στον κριτικό

στοχασμό, στον αυστηρό έλεγχο των πεποιθήσεων που στηρίζονται κυρίως στην συνήθεια ή σε ποικίλα συμφέροντα, και στην άσκηση του σκεπτικισμού, βοηθά δηλαδή να συνηθίσει ο φοιτητής στο ότι οι ανθρώπινες γνώσεις στηρίζονται σε μεθοδολογικές προϋποθέσεις και σε περιορισμένα εξαιρετικά στοιχεία και ότι γι' αυτό το λόγο επιδέχονται κριτική και αναθεώρηση. Όσοι μεμψιμοιρούν, ότι με τέτοια αντίληψη για την επιστήμη και μάλιστα την ιστορική επιστήμη παρασύρει κανείς τους νέους στην αβεβαιότητα της πνευματικής περιπέτειας και τους δημιουργεί ένα αίσθημα σχετικότητας και αμφιβολίας, αντί να καλλιεργεί μέσα τους τις λεγόμενες «σταθερές πεποιθήσεις», που εκλαμβάνονται ως προϋπόθεση, για να είναι κανείς «χρήσιμο» μέλος της κοινωνίας, παραβλέπει, ότι ο επιστημονικός σκεπτικισμός ως μόνος τρόπος του επιστημονικού στοχασμού που ευσταθεί επιστημολογικά και λογικά, όχι μόνον είναι πιο γόνιμος, γιατί προφυλάσσει περισσότερο παρά η αξιολογικά δεσμευμένη σκέψη από την αυταπάτη, αλλά θεμελιώνει μία γενικότερη νοοτροπία, έναν τρόπο ζωής, που ύστερ' από όσα είδαμε και ζήσαμε στον αιώνα μας και ύστερ' από όσα ξέρουμε ως ιστορικοί, μπορούμε να πούμε ότι εξασφαλίζει ασύγκριτα περισσότερες προϋποθέσεις για την ορθολογική εξέταση των προβλημάτων του κόσμου μας, την επίλυσή τους και την ειρηνική συμβίωση των ανθρώπων. Αντίθετα, η σκέψη βάσει «ακλόνητων αρχών» επιφέρει, όπως λέγει εύστοχα ο Huxley, την πράξη βάσει πολυβόλων. Βέβαια, η τέτοια ιστορική έρευνα δεν βαυκαλίζει όπως το ηθοπλαστικό ιστορικό ανάγνωσμα, ούτε φλογίζει τα πνεύματα όπως το ιστοριοσόφιο του ιδεολόγου. Αλλά δεν είναι άσκοπο να θυμίσει κανείς σε Έλληνες φοιτητές ό,τι λέγει σχετικά ο Θουκυδίδης: «Και ες μεν ακρόασιν ίσως το μη μυθώδες αυτών απεργέσθωρον φανείται· όσοι δε βουλήσονται των τε γενομένων το σαφές σκοπεῖν και των μελλόντων ποτέ αύθις κατά το ανθρώπινον τοιούτων και παραπλησιών έσεσθαι, ωφέλιμα κρίνει αυτά ακούντως έξει. κτήμά τε ες αεί μάλλον ή αγώνισμα ες το παρραχρήμα ακούειν ξύγκειται» (I 22, 4).

Σας ευχαριστώ για την υπομονή σας και τη φιλοξενία.